

BOEKBESPREKINGEN

M.-P. DELLISSE, <i>Loonbeslag en –overdracht in Tewerkstellen topics</i> (S. Callewaert)	1542
J. HERBOTS, <i>Contracts in the People’s Republic of China</i> (W. Possemiers) ...	1543
I. DAUGAREILH (ED.), <i>La responsabilité sociale de l’entreprise, vecteur d’un droit de la mondialisation ?</i> (S. Demeyere)	1545
R. BARBAIX, <i>Familiaal vermogensrecht in essentie</i> (S. Mosselmans)	1548
P. DE PAGE en I. DE STEFANI, <i>La réforme des régimes matrimoniaux et de diverses dispositions successorales</i> (S. Mosselmans)	1549
I.H.-Y. CHIU en I.G. MACNEIL (eds.), <i>Research Handbook on Shadow Banking</i> (J. Akkermans)	1550
A. WUDARSKI, <i>Das Grundbuch im Europa des 21. Jahrhunderts</i> (B. Verheye)	1552
J. BAEL, M. BLONDIA en N. BERNARD (eds.), <i>Nieuwe vormen van vastgoed - Opening doors</i> (B. Verheye)	1555
N. BERNARD, <i>Précis de droit des biens</i> (B. Verheye)	1557
L. WEYTS, <i>Algemeen deel - De Notariswet</i> (S. Mosselmans)	1559
P. WESTERMAN, <i>Outsourcing the Law - A Philosophical Perspective on Regulation</i> (P. Thion)	1561

ARBEIDSRECHT

M.-P. DELLISSE, *Loonbeslag en -overdracht in Tewerkstellen topics* (Mechelen: Kluwer 2016), 226 p., €162,19

Dit boek behoort tot de reeks *Tewerkstellen Topics* en richt zich in beginsel tot de rechtspraktizijnen die beroepshalve geconfronteerd worden met de sociaalrechtelijke materie. De auteur behandelt de materie van loonbeslag en -overdracht dan ook vanuit een praktische invalshoek met talrijke concrete voorbeelden. Op die manier maakt de auteur de toegang tot deze technische materie laagdrempelig waardoor dit boek eveneens een handige tool is voor niet-juristen. Waar relevant wordt eveneens verwezen naar wetgeving, rechtspraak en rechtsleer, maar dit eerder in beperkte mate.

Het boek is opgedeeld in negen hoofdstukken en omvat een aantal nuttige modellen en formulieren. De auteur start met een helder omschreven begrippenkader met onder meer duiding van het onderscheid tussen de begrippen loonbeslag, loonoverdracht en loondelegatie. Achtereenvolgens komen de procedures van respectievelijk loonoverdracht en loonbeslag uitgebreid en stapsgewijs aan bod, wat zeer verhelderend werkt. Daarna volgt een korte bespreking van de principes en de gevolgen van loondelegatie. Vervolgens gaat het boek dieper in op het loonbegrip en de berekening van het voor beslag of overdracht vatbaar loon. Hierbij gaat de auteur voor een reeks praktijkgevallen na of bepaalde sommen – zoals giften en allerhande premies en vergoedingen – al dan niet beschermd zijn, rekening houdend met de controverse die er gebeurlijk heerst binnen de rechtsleer en rechtspraak. Verder volgt er een bespreking van diverse situaties van samenloop van verscheidene schuldeisers die onderling in conflict treden. De auteur kaart eveneens topicsgewijs een aantal praktische problemen aan waarmee de personeelsdiensten vaak geconfronteerd worden. Hierbij schuwt de auteur niet om praktische oplossingen voor te stellen die evenwel niet altijd door een wettekst worden gestaafd. Dit werk behandelt eveneens het toepassingsgebied van en de procedure voor de collectieve schuldbemiddeling. Ten slotte bespreekt de auteur de rol van de dienst voor alimentatievorderingen (DAVO) en de wijze waarop deze dienst onderhoudsuitkeringen kan innen en invorderen. Een werkgever, die een werknemer met een betalingsachterstand inzake onderhoudsgeld tewerk stelt, kan namelijk in aanraking komen met deze dienst. In haar besluit adviseert de auteur de werkgevers om een aantal daarin opgesomde principes in acht te nemen, vermits de werkgever aansprakelijk gesteld kan worden terwijl hij in wezen derde partij is bij deze procedures.

De auteur bespreekt niet het volledig wettelijk kader van loonbeslag en loonoverdracht. Dit werk focust zich vooral op de gevolgen van deze procedures voor de betrekkingen tussen de werkgever en werknemer. Daarbij komen de meest voorkomende problemen waarmee de personeelsdiensten geconfronteerd worden aan bod en tracht de auteur een praktische oplossing aan te reiken. Om die reden is dit boek een nuttig werk voor praktijkjuristen.

Sandra CALLEWAERT

CHINEES RECHT

J. HERBOTS, *Contracts in the People's Republic of China* (Brugge: Die Keure 2018), 250 p., €55,66

Van de onvolprezen Leuvense hoogleraar Jacques Herbots verscheen onlangs het mooie boek *Contracts in the People's Republic of China*. De titel zal menig lezer doen denken aan het van 2008 daterende *Contracteren in China* van dezelfde auteur. Het gaat evenwel om een nieuw werk, niet om een Engelse vertaling, hoewel veel zaken natuurlijk terugkomen. Net als zijn voorganger is het nieuwe boek een beknopte inleiding tot het Chinese contractenrecht, deze keer echter in het Engels en volledig bijgewerkt.

Bij het openslaan ervan valt meteen op dat de auteur erin geslaagd is om in weinig bladzijden (het inhoudelijke deel omvat 126 bladzijden, daarna volgen vertalingen van wetteksten) de kern van de materie samen te vatten, zonder zich te verliezen in weinig belangrijke details of in al te uitvoerige literaire besprekingen. Het eerste zou afleiden van de essentie en overigens snel verouderen, het tweede zou het doelpubliek niet kunnen bekoren. Dat doelpubliek bestaat immers uit eenieder met een algemene interesse voor het Chinese recht en het contractenrecht in het bijzonder. Ook niet-juristen zullen er heel wat interessants in kunnen vinden, met name zij die zaken willen doen met Chinese ondernemers. Zoals de auteur aangeeft zal het voor de jurist die een specifiek probleemgeval dient te onderzoeken natuurlijk onvoldoende zijn; hij is dan aangewezen op de gespecialiseerde literatuur.

De auteur, die vloeiend Chinees spreekt, schenkt doorheen het gehele werk grote aandacht aan de taal: niet alleen belangwekkende Chinese rechtstermen worden uitgelegd, ook meertalige overeenkomsten en typische vertaalproblemen komen aan bod. Dat mag niet verbazen van de auteur van het uitstekende boek *Meertalig rechtswoord, rijkere rechtsvinding*. De gespecialiseerde lezer durft weleens een klein foutje ontdekken; zo schrijft de auteur dat Grondwet in het Chinees “de eerste wet” betekent. Hoewel dat aannemelijk klinkt, is dat niet juist: dat zou 先法 (xiānfǎ) zijn, maar het is 宪法 (xiànfǎ). Momenten van verstrooidheid kunnen echter iedereen overkomen. Jammer is wel dat Chinese karakters en pinyin-toonaanduidingen niet consequent worden vermeld.

Na een kort inleidend hoofdstuk geeft de auteur in het tweede hoofdstuk een historisch overzicht van de ontwikkeling van het Chinese recht. Aan het oude keizerlijk recht worden enkele boeiende bladzijden gewijd, waar de lezer enkele voorname kenmerken van het traditionele Chinese recht geschetst ziet. De periode van 1911 tot 1978 wordt jammer genoeg te beknopt behandeld; aan de voor de ontwikkeling van het recht uitermate belangrijke *Minguo*-tijd (Republiek China) worden slechts twee bladzijden besteed. Tijdens deze periode kwamen evenwel de grote wetboeken tot stand die vandaag nog steeds van kracht zijn op Taiwan, maar ook op het Chinese vasteland vandaag nog invloed hebben, met name op de totstandkoming van nieuwe regelgeving. Aan deze wetboeken is allicht ook de blijvende invloed van het Duitse recht te danken. Na de al even beknopt beschreven Mao-tijd wordt gelukkig een en ander goedge maakt door de meer uitgebreide beschrijving van de ontwikkelingen vanaf 1976/1978. De auteur geeft daarbij een samenvatting van de snel opvolgende ontwikkelingen tijdens de regering van Deng Xiaoping en zijn opvolgers.

Het derde hoofdstuk handelt over de algemene contractenleer. Hoewel beknopt,

geeft de auteur in dit hoofdstuk een mooie schets van de grondbeginselen van het Chinese verbintenissenrecht. De belangrijkste elementen komen aan bod, zoals het onderscheid tussen geschreven en mondelinge overeenkomsten, goede trouw, openbare orde, bewijsrecht, aanbod en aanvaarding, precontractuele aansprakelijkheid, nietigheidsgronden, uitlegging van overeenkomsten, niet-nakoming van overeenkomsten, actio pauliana, de verhouding tussen contractanten en derden, enzovoort. Hier en daar komen, naast de vele formele rechtsregels, ook culturele opmerkingen aan bod, zoals deze over het belang van bemiddeling of het gebruik van de typische Chinese zegels. Daaruit blijkt duidelijk dat de auteur goed op de hoogte is van zowel de *law in the books* als de *law in action*. Dat bewijzen overigens ook de talloze voorbeelden die de auteur aan de hand van concrete casussen aanhaalt, die een grote meerwaarde bieden aan het werk. Het recht wordt daardoor levendig, wat van goudwaarde is bij dergelijke “exotische” rechtsstelsels.

De regelmatige vergelijking met het Hongkongse recht in het boek is uitermate boeiend. Het Hongkongse recht bekleedt als *common law*-eiland in het eindeloze Middenrijk dan ook een zeer bijzondere positie, en is daarom voor elke comparatist interessant. Anderzijds kan ik me voorstellen dat de niet-comparatist niet per se op deze uitstapjes zit te wachten, en zou stellen dat zijn inleiding tot het Amerikaanse recht ook niet aldoor naar Louisiana verwijst. Hier speelt dus wel een persoonlijke voorkeur. Misschien had de auteur beter ofwel gekozen voor een consequente rechtsvergelijking, ofwel Hongkong helemaal achterwege moeten laten. Hoe het ook zij, naast Hongkong telt het boek ook verwijzingen naar de Duitse inspiratie van de Chinese wetgever, die zeer nuttig zijn om het recht van het Chinese vasteland beter te begrijpen; hetzelfde geldt voor verwijzingen naar Unidroit, CESL, DCFR, ...

Na een hoofdstuk over het bijzonder verbintenissenrecht, getiteld benoemde en onbenoemde overeenkomsten, waarin alle benoemde overeenkomsten beknopt worden besproken, volgt een bijkomend hoofdstuk over het Weens Koopverdrag, een voor de praktijk zeer interessante tekst. Uiteraard gaat het dan niet zozeer om het verdrag zelf – daarover is er genoeg literatuur – maar over de toepassing ervan in China. Ook hier zijn concrete casussen een nuttige toevoeging, zoals een zaak uit 2001, waarbij vier verschillende hoven en rechtbanken zich buigen over een geding tussen een Chinese en een Japanse onderneming en alle het Weens Koopverdrag onterecht toepassen – Japan was toen nog geen verdragspartij. In een laatste hoofdstuk komt tot slot nog zeer beknopt het internationaal privaatrecht aan bod, gevolgd door een langer stuk over arbitrage. De ruime aandacht voor dat laatste kan, gezien de mandaten van de auteur, geen verrassing zijn. In het stuk wordt uit de doeken gedaan hoe China weliswaar het internationale arbitragerecht over het algemeen heeft overgenomen, maar daar toch een specifiek Chinese insteek aan heeft gegeven – zo bijvoorbeeld het onderscheid tussen *domestic arbitration*, *foreign-related arbitration* en *foreign arbitration*, maar net zo goed de bijzondere rol van bemiddeling. Ook goede raad met betrekking tot het opstellen van een scheidsrechterlijk beding ontbreekt in dit hoofdstuk niet.

Na het laatste hoofdstuk volgen als bijlagen nog de Engelse vertalingen van de Wet op de overeenkomsten van 1999, de interpretaties ervan door het Volkshoogerechtshof, en tot slot het nieuwe algemeen deel van het toekomstige Burgerlijk Wetboek.

Samenvattend kan men stellen dat de auteur in kort bestek een mooie inleiding geeft tot het Chinese contractenrecht, aangevuld met talloze verhelderende voor-

beelden en *cases*. Het boek beantwoordt zo aan de toenemende vraag naar werken, geschreven door juristen die het Chinees machtig zijn, die het recht van de op een na grootste economie van de wereld behandelen, beknopt, met aandacht voor de noden van de praktijkjurist, maar ook voor cultuur en geschiedenis. Dat is de aangewezen methode om het recht van Azië's supermacht ook bij ons beter bekend te maken.

Willem POSSEMIERS

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY

I. DAUGAREILH (ed.), *La responsabilité sociale de l'entreprise, vecteur d'un droit de la mondialisation ?* in *Paradigme* (Brussel: Bruylant 2017), 570 p., €95

Corporate social responsibility (CSR), oftewel maatschappelijk verantwoord ondernemen, is een rechtstak die het laatste decennium een razendsnelle ontwikkeling heeft gekend. De functionele rechtstak bekijkt doorheen de klassieke domeinen, van publiekrecht over sociaal recht tot privaatrecht, of en hoe een (vaak multinationale) onderneming verantwoordelijk kan zijn voor haar eigen activiteiten in het buitenland. Dat 'buitenland' kan vaak worden geconcretiseerd als minder ontwikkelde landen waar de rechtsstaat minder of zelfs niet gevestigd is. Niet enkel verantwoording voor de eigen activiteiten is aan de orde, maar ook voor de activiteiten van dochterondernemingen en handelspartners waarop mogelijk enige invloed kan worden uitgeoefend.

Het boek *La responsabilité sociale de l'entreprise, vecteur d'un droit de la mondialisation?* heeft een brede kijk op CSR. Het bundelt 25 hoofdstukken, geschreven door een internationaal gezelschap, in drie grote delen. Verwacht in dit boek geen inleiding tot CSR. Het veronderstelt enige voorkennis en duikt onmiddellijk in specifieke situaties en analyseert daarbij allerlei internationale instrumenten en disputen.

In het eerste deel wordt zelfregulering m.b.t. CSR behandeld in acht hoofdstukken met de nadruk (i) op de bijdrage van zelfregulering m.b.t. CSR op de vormgeving van mondiale arbeidsrelaties en (ii) op de doeltreffendheid van zelfregulering ten aanzien van de lokale en nationale actoren. In het bijzonder wordt aandacht besteed aan de internationale kaderakkoorden en de gedragsnormen die ondernemingen eenzijdig hebben afgekondigd. De beschrijving en analyse van al die verschillende instrumenten dient niet enkel om die instrumenten te begrijpen, maar ook om te weten hoe een bepaald instrument doeltreffender zou kunnen worden gemaakt. De bijdragen behandelen de volgende onderwerpen:

- 1) Italiaanse bedenkingen omtrent CSR, met uitgebreide bespreking van een wet van 2001 die de strafrechtelijke aansprakelijkheid van een rechtspersoon introduceert voor bepaalde misdrijven door vertegenwoordigers of personen met een bestuurs- of administratieve functie bij de rechtspersoon zelf of een filiaal ervan;
- 2) Internationale kaderakkoorden gesloten door Franse bedrijven met een focus op het probleem van de geografische toepassing van die akkoorden en de band (*accrochage*) met een bepaald land;

- 3) een analyse van het Umicore-akkoord, in het bijzonder van het onderhandelingsproces, het juridisch belang en de uitvoering ervan;
- 4) internationale kaderakkoorden in India door middel van een *case study* waarin wordt bekeken of die akkoorden een instrument zouden kunnen zijn voor een *gouvernance mondiale*. Die vraag moet ontkennend worden beantwoord omdat uit de *case study* blijkt dat de uitvoering van die akkoorden geen automatisme is en ter plaatse nog hard moet worden gewerkt om bijvoorbeeld de arbeiders zich te laten groeperen en om (grove) inbreuken op mensenrechten te voorkomen. In het geval van India is die uitdaging extra groot omwille van de ruime beschikbaarheid van werkkrachten en het gebrek aan een beschermend nationaal kader;
- 5) internationale kaderakkoorden van twee Noord-Amerikaanse multinationals, namelijk Chiquita en (het sinds 2008 insolvable) Quebecor World;
- 6) een analyse van het akkoord tussen Sherpa en Areva (dat uranium exploiteert waarbij ernstige risico's ontstaan voor de werknemers);
- 7) een stand van zaken over de doeltreffendheid van gedragscodes van ondernemingen door middel van een overzicht van *case studies*, met de bedoeling om de beslissende factoren voor het slagen of falen van die codes te detecteren;
- 8) akkoorden en *governance* op mondiale schaal. Deze laatste bijdrage van het eerste deel geeft een overkoepelende kijk op CSR in de context van wereldwijde *governance*, en op de snelle wijzigingen in de organisatie van arbeid waardoor alle actoren voor uitdagingen komen te staan.

Het tweede deel betreft de mogelijkheden en doeltreffendheid van private controles op de internationale kaderakkoorden en gedragsnormen. Daarbij dient de sociale controle in de maritieme sector als interessant voorbeeld. Die controle verloopt daar al langer gecentraliseerd en bovendien is niet enkel het land van de vlag waaronder het schip vaart, bevoegd, maar ook de landen waar het schip vertrekt en aankomt. De bijdragen zijn minder gefocust op specifieke sectoren of conflicten, en behandelen de volgende onderwerpen:

- 9) internationale syndicale campagnes die wantoestanden bij handelspartners van multinationals aan de kaak stellen, bijvoorbeeld de campagne tegen Foxconn, een onderleverancier van Apple. Aan de orde is hier wat zo'n campagne succesvol maakt en hoe die effectief voor verandering op het terrein kan zorgen;
- 10) ngo's (met CSR als doelstelling) en hun potentieel om tegengewicht te geven aan economische 'machthebbers', zoals verzekeraars en auditkantoren, geanalyseerd aan de hand van de theorievorming van Ulrich Beck met toetsing aan de praktijk;
- 11) empirische studie van de werking van fairtrade, met name het *Rugmark* label, in de Indische provincie Uttar Pradesh. Het discours van de organisatie wordt vergeleken met het effectieve terreinwerk, met de opvallende conclusie dat meer transparantie over de concrete werking niet *per se* beter is;
- 12) Business Social Compliance Initiative als systeem van sociale audit waarbij verschillende bedrijven in een sector samen een auditsysteem inrichten;
- 13) de evolutie in de maritieme sector van technische certificering van de schepen zelf met het oog op de veiligheid op schepen, milieubescherming en een mini-

mum aan loyale concurrentie, naar meer sociale certificering en controle van de bemanning van de schepen;

- 14) certificering met het Fairtrade International Label, specifiek binnen de wijnbouw in Zuid-Afrika, Chili en Argentinië, met het besluit dat certificering nuttig kan zijn, maar niet voor een globale oplossing kan zorgen, noch lacunes in het nationale recht perfect kan opvangen;
- 15) manieren waarop CSR, traditioneel een *soft law* domein, toch juridisch bindend kan zijn, bijvoorbeeld door de verbindende kracht van de overeenkomst;
- 16) sociale controle binnen de maritieme sector, in het bijzonder door de private controle aan boord, de controlebevoegdheid van de staten waar het schip aanlegt en de co-existentie van publieke en private controle, met bijzondere aandacht voor de Maritime Labour Convention van 2006.

Ten slotte worden in het derde deel publieke interventies bij CSR normen besproken. Die interventie is mogelijk door middel van allerlei instrumenten, zoals klokkenluiden, certificering, *due diligence* en verslaggeving. Klokkenluiden kan zowel facultatief als verplicht zijn en terwijl het oorspronkelijk diende om werkomstandigheden aan te klagen, wordt het tegenwoordig ook gebruikt in het belang van de financiële toestand van de onderneming. De verschillende bijdragen in dit deel tonen aan hoe *soft law* m.b.t. CSR gaandeweg verstrengd is, bv. bij de regulering van *blood minerals*, en kan aantonen dat echte regulering noodzakelijk is. Binnen de algemene noemer van publieke interventies bij CSR normen komen de volgende uiteenlopende onderwerpen aan bod:

- 17) de bescherming van klokkenluiders en specifiek ook over de wet Sarbanes-Oxley van 2002 uit de VS;
- 18) het belang en de verschillende perceptie van klokkenluiden in voornamelijk de VS (klokkenluider als held) en Frankrijk (klokkenluider als klikspaan);
- 19) een korte metabeschouwing over CSR, vaak gebaseerd op vertrouwen en vrijwilligheid, in een wereld waar competitiviteit en mededinging heersen;
- 20) de legitimiteit en effectiviteit van de IAO normen in de 21e eeuw;
- 21) het programma *Better Work* van het Internationaal Arbeidsbureau en het programma *Better Factories Cambodia* van de IAO waarop *Better Work* gebaseerd is;
- 22) de mogelijkheden van *soft law* om bijvoorbeeld toch tot verplichtingen opgelegd aan bedrijven te leiden en de beperkingen van *soft law*;
- 23) de overwegingen en bepalingen van het internationaal verdrag over bloedmineralen, met o.a. aandacht voor de zaak Aanklager Internationaal Strafhof t. Jean-Pierre Bemba Gombo en de Amerikaanse wet Dodd-Frank;
- 24) de *devoir de vigilance*, opgelegd in de Franse wet van 27 maart 2017, en hoe die tot klassieke burgerrechtelijke aansprakelijkheid (zonder omkering van bewijslast) kan leiden;
- 25) en tenslotte de filosofische en ethische vereiste om aan internationale ondernemingen die werken met potentieel gevaarlijke producten een strafrechtelijk sanctioneerbare resultaatsverbintenis op te leggen.

Het boek kan enigszins aandoen als een allegaartje van onderwerpen met juridische specifieke en algemene bijdragen en bijdragen met een meer interdisciplinaire invalshoek. Dit toont echter aan dat CSR een heel ruim onderzoeks- en praktijkgebied

is dat blijft uitbreiden. De uitgebreide inleiding slaagt er wel in om de verschillende hoofdstukken logisch aan elkaar te linken. De bijdragen zijn vaak geschreven door academici, maar niet elke bijdrage zal even neutraal of objectief zijn aangezien in sommige gevallen rechtstreekse betrokkenen over hun project (bv. bijdrage over *Better Work*) of zaak (bv. Sherpa) schrijven. Dit biedt uiteraard wel een unieke *insider view*.

Hoewel elke bijdrage over CSR snel riskeert gedateerd te zijn, slaagt dit boek er toch in zijn actualiteitswaarde te behouden. Het is immers geen handboek over of inleiding tot CSR, maar biedt heel specifieke *case studies* en grondige analyses waaruit veel kan worden geleerd voor toekomstige initiatieven.

Siel DEMEYERE

FAMILIAAL VERMOGENSRECHT

R. BARBAIX, *Familiaal vermogensrecht in essentie* (Antwerpen: Intersentia 2018), 422 p., €74,53.

Het voorliggende boek *Familiaal vermogensrecht in essentie* is een inleiding op het Belgische familiaal vermogensrecht met als centrale bedoeling om (rechten)studenten te laten kennismaken met het weinig evidente rechtsdomein van het familiaal vermogensrecht. Het handboek is een herwerking en actualisering van het boek *Kernbegrippen familiaal vermogensrecht* (R. Barbaix en A.-L. Verbeke, *Kernbegrippen familiaal vermogensrecht* (Antwerpen: Intersentia 2014)) en is inmiddels aan zijn vierde editie toe.

Renate Barbaix beheerst als geen ander de regels van het vrij technische en complexe familiaal vermogensrecht, waarvan het relatievermogensrecht, de giften en het erfrecht deel uitmaken. Het relatievermogensrecht is ruimer dan het huwelijks-goederenrecht, zoals het recent is bijgesteld door de Wet van 22 juli 2018 ‘tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek en diverse andere bepalingen wat het huwelijksvermogensrecht betreft en tot wijziging van de wet van 31 juli 2017 tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek wat de erfenissen en de giften betreft en tot wijziging van diverse bepalingen ter zake’ (BS 27 juli 2018). Ook het erfrecht is recent (relatief grondig) bijgesteld, inzonderheid door de Wet van 31 juli 2017 ‘tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek wat de erfenissen en de giften betreft en tot wijziging van diverse andere bepalingen ter zake’ (BS 1 september 2017) en voorts (grotendeels bij wijze van reparatie) door voormelde Wet van 22 juli 2018. Renate Barbaix doceert het vak familiaal vermogensrecht aan de Universiteit Antwerpen en was in die hoedanigheid lid van de experten-groep die zich in opdracht van de minister van Justitie heeft gebogen over de hervorming van het familiaal vermogensrecht.

In de zeer didactische stijl die haar eigen is, houdt Renate Barbaix de tekst beknopt. Zij beoogt bovenal een schets van de basisregels. Het voetnotenapparaat is dan ook beperkt, veelal tot verwijzingen naar de rechtspraak van de hoogste rechtscolleges. De relevante rechtsleer wordt vermeld in een algemene bibliografie en in een korte literatuurlijst bij de aanvang van elk hoofdstuk.

De meer gevorderde lezer kan te rade gaan bij het omstandige *Handboek familiaal*

vermogensrecht, dat eveneens net een nieuwe, herwerkte editie (Antwerpen: Intersentia 2018, 1026 p.) heeft gekregen.

Op die manier is niet alleen diegene die een introductie wil maar evengoed diegene die een diepgaandere studie nastreeft, volledig bij in het familiaal vermogensrecht anno 2018, met bijzondere dank aan Renate Barbaix voor haar onverdroten en kwaliteitsvolle inzet.

Sven MOSSELMANS

FAMILIAAL VERMOGENSRECHT

P. DE PAGE en I. DE STEFANI, *La réforme des régimes matrimoniaux et de diverses dispositions successorales* (Limal: Anthemis 2018), 456 p., €110,38.

Sinds de wet van 14 juli 1976 ‘betreffende de wederzijdse rechten en verplichtingen van echtgenoten en de huwelijksvermogensstelsels’ (BS 18 september 1976) is ons huwelijksvermogensrecht nagenoeg ongewijzigd gebleven. De beperkte wijzigingen zijn ook eerder technisch van aard. Met de Wet van 22 juli 2018 ‘tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek en diverse andere bepalingen wat het huwelijksvermogensrecht betreft en tot wijziging van de wet van 31 juli 2017 tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek wat de erfenissen en de giften betreft en tot wijziging van diverse bepalingen ter zake’ (BS 27 juli 2018) heeft de wetgever nog steeds niet de bedoeling het gehele huwelijksvermogensrecht om te gooien. De basisprincipes daarvan zijn inmiddels getest en goed bevonden. Daaraan wordt dan ook niet geraakt. Zo blijft het onderscheid tussen het primair en het secundair huwelijksvermogensrecht behouden. Het primair (hewelijks)stelsel (art. 212-224 BW) regelt op eenvormige wijze de minimale rechten en plichten van de echtgenoten, zowel onderling als in hun verhouding met derden. Het is van toepassing op alle echtgenoten door het enkele feit van hun huwelijk, ongeacht het geldende secundair huwelijksvermogensstelsel. De echtgenoten kunnen er niet van afwijken. Hoogstens kunnen ze de bepalingen verder concretiseren of specificeren. Het primair stelsel blijft met de nieuwe wet geheel onaangeroerd. In het secundair huwelijksvermogensrecht geldt een aan het primair stelsel tegengesteld uitgangspunt: de contractuele vrijheid van de echtgenoten. Ook die vrijheid blijft behouden. Voor de echtgenoten die geen uitdrukkelijke keuze maken, geldt nog steeds het wettelijk stelsel. Afwijken is mogelijk, hetzij met een bedongen gemeenschapsstelsel hetzij met een stelsel van scheiding van goederen.

Er zijn echter een aantal onvolkomenheden aan het huidige (secundair) huwelijksvermogensrecht. De inmiddels meer dan veertigjarige praktijk en gewijzigde maatschappelijke context brachten die onvolkomenheden aan het licht. De wetgever wil ze nu wegwerken met de nieuwe Huwelijksgoederenwet van 22 juli 2018. De regels van het wettelijk stelsel worden verfijnd en het stelsel van scheiding van goederen krijgt een duidelijkere wettelijke omkadering. Daarnaast is de wetgever er zich van bewust dat het (nieuwe) erfrecht (ingevoerd met de zogeheten nieuwe Erfwet of (voluit) de Wet van 31 juli 2017 ‘tot wijziging van het Burgerlijk Wetboek wat de erfenissen en de giften betreft en tot wijziging van diverse andere bepalingen ter zake’, BS 1 september 2017) een invloed heeft op de positie van de langstlevende echtgenoot in relatie tot de kinderen en de andere erfgenamen. De wetgever tracht

een nieuw evenwicht te zoeken in het huwelijksvermogensrecht en het erfrecht.

De wetgever blijft, mogelijk voorlopig, af van het ruimere relatievermogensrecht. In de rechtsleer gingen meerdere stemmen op om voor niet gehuwde partners in een minimale ‘default-bescherming’ te voorzien gelijkaardig aan die van het huwelijk (zie o.m. A. Verbeke, “Het wilsgebrek van de liefde”, *TEP* 2015, 100-108; R. Barbaix, *Handboek familiaal vermogensrecht* (Antwerpen: Intersentia 2016), 5-6, nr. 3; A. Verbeke, E. Alofs, C. Defever en D. Mortelmans, “Gender inequalities and family solidarity in times of crisis” in L. Cornelis (ed.), *Finance and Law: Twins of Trouble* (Antwerpen: Intersentia 2014), 57-89; zie bv. ook reeds C. Forder en A. Verbeke (eds.), *Gehuwd of niet: maakt het iets uit?* (Antwerpen: Intersentia 2005), 649 p.). Dienaangaande ontbreekt voorsnog afdoende politieke consensus.

In het voorliggende boek bieden de auteurs een eerste (inz. artikelsgewijze) commentaar bij de nieuwe Huwelijksgoederenwet van 22 juli 2018. Zij vergelijken elke nieuwe bepaling met de eerdere versie om zodoende tot omstandige evaluatie over te gaan. Verder beogen zij een kritisch inzicht omtrent de impact van de nieuwe bepalingen bij de redactie van huwelijkscontracten en bij de vereffening-verdelingen van huwelijksvermogens.

Het boek is, mede gelet op de gevoegde coördinatie van de besproken wetgeving, de concordantietabel en de relevante parlementaire voorbereiding, een zeer handig werkinstrument voor de praktizijn in het familiaal vermogensrecht *anno* 2018.

Sven MOSSELMANS

FINANCIËEL RECHT

I.H.-Y. CHIU en I.G. MACNEIL (eds.), *Research Handbook on Shadow Banking* (Cheltenham: Elgar 2018), 480 p., £170.

Het onderzoekshandboek bundelt vijftien bijdragen over schaduwbankieren. Daarbij hebben de auteurs oog voor het verschil in de regulering en marktpraktijken in de Europese Unie (met een bijzondere aandacht voor het Verenigd Koninkrijk), de Verenigde Staten, China en Singapore. Het handboek zelf levert vanzelfsprekend slechts een eerste kennismaking op met elk daarin behandeld onderwerp. De lezer die zich erna verder wil verdiepen in de materie, kan evenwel in de bibliografie voldoende literatuurbevelingen terugvinden.

Doorheen de verschillende bijdragen zijn er enkele terugkerende thema’s. Vooreerst gebruiken de auteurs uiteenlopende definities van het begrip ‘schaduwbankieren’. Deze uiteenlopende definities laten – bij gebrek aan begrippendifferentiatie – toe om te verduidelijken welke eigenschappen essentieel dan wel bijkomstig zijn voor het door hen beschreven fenomeen. Ten tweede heeft het begrip ‘schaduwbankieren’ niet louter betrekking op activiteiten die niet gereguleerd zijn en die buiten de banken om georganiseerd worden. De geïllustreerde activiteiten worden meestal reeds rechtstreeks of onrechtstreeks onderworpen aan regulering. Daarnaast worden ze, minstens gedeeltelijk, uitgevoerd of gefaciliteerd door banken. Ten derde wijzen de auteurs erop dat de bestaande regels voor traditionele banken een prikkel bevatten voor investeerders om zich af te keren van traditionele bankproducten ten gunste

van minder vertrouwde, minder transparante en minder toegankelijke producten. Wanneer de thans geveiseerde activiteiten binnen het schaduwbankieren op dezelfde wijze aangepakt worden als traditionele bankactiviteiten, zal dezelfde wetsontwijking plaatsgrijpen. Dan dreigen de problemen die eigen zijn aan het (schaduw-)bankieren niet verholpen, maar verplaatst te worden. Tot slot verduidelijken de bijdragen ook de functie die schaduwbankiers vervullen. Deze spelers hebben namelijk de flexibiliteit en de bevoegdheid om transacties te ondernemen die toelaten dat de markt efficiënt werkt, de prijzen kenbaar zijn, de gemarginaliseerde groepen toegang hebben tot krediet en er innovatie plaatsvindt in de financiële sector.

In het eerste deel vinden we twee hoofdstukken over het reguleren van schaduwbanken. Het eerste hoofdstuk behandelt het thema vanuit een rechtseconomisch standpunt en bepleit o.a. kwantiteitsbeperkingen en minimale minwaarden op het onderpand. Beide maatregelen zouden de opbouw van hefboomen binnen het financiële systeem moeten afremmen. Het tweede hoofdstuk maakt enkele kritische reflecties bij de functionele aanpak van regulering. Wanneer de wetgever – in de hoop wetsontwijking te voorkomen – de bestaande regulering grotendeels overneemt wanneer die de nieuwe regels voor aangrenzende activiteiten uitschrijft, kan die nieuwe wetgeving onaangepast zijn aan de activiteiten waarop ze van toepassing is.

Het tweede deel bespreekt de afweging tussen de voor- en nadelen van niet-uniforme regels. De diversiteit aan regels verhoogt immers zowel de kans op financiële innovaties als wetsontwijking. Een eerste bijdrage focust op de cessie-retrocessie, het onderpand en het systeemrisico. De auteur merkt op dat het beleid van de wetgever en het beleid van de centrale bank tegengestelde prikkels geven. De aankoopprogramma's van de centrale banken nemen namelijk veilige onderpanden waarmee financiële instellingen hun transacties beveiligen, uit de markt. Daardoor bevat het een perverse prikkel om op zoek te gaan naar alternatieve producten die eveneens als onderpand kunnen dienen. Het zijn net die alternatieve producten die hebben bijgedragen aan de vorige financiële crisis. De aansluitende hoofdstukken bespreken de effectisering, de drie-partijen cessie-retrocessie, het hefboomfonds, het (OTC-) afgeleide product en de centrale tegenpartij.

Het derde deel beschrijft enkele recente financiële innovaties. Het bevat een algemeen hoofdstuk over de *blockchain*, de marktplaats voor leningen en de publieksfinanciering (*crowdfunding*). Daarnaast bevat het ook vier specifieke hoofdstukken over de lening onder gelijken (*peer-to-peer lending*), de besloten (*permissioned*) *blockchain*, het geldmarktfonds (*money market fund*) en het op de beurs verhandelbare fonds (*exchange-traded fund*). De innovaties van *block chains*, marktplaatsen en publieksfinanciering decentraliseren beslissingen. Het is daarbij moeilijker om de bestaande regulering toe te passen, zowel ter bestrijding van witwassen en de financiering van terrorisme, als ter bescherming van de consumenten en investeerders. Wanneer een innovatieve speler zich moet aanpassen om volledig aan de bestaande wetgeving te voldoen, gaan de aangeboden producten meer op traditionele bankactiviteiten lijken en verwateren de voordelen van de financiële innovatie. Deze hoofdstukken zijn in regel erg lovend over de inspanningen die de wetgever in het Verenigd Koninkrijk leverde om aangepaste wetgeving te voorzien voor de nieuwe marktspelers.

Het laatste deel, tot slot, geeft een inzicht in de financiële markten van China en Singapore. Het hoofdstuk over China beschrijft hoe spaarders, private ondernemingen en overheidsprojecten afhankelijk zijn van de schaduwbanken. In China wordt

de interestvoet op deposito's door de overheid bepaald. Deze interestvoet dekt de inflatie niet. De klassieke deposito's bij traditionele banken zijn dan ook niet aantrekkelijk voor de investeerders. Ze nemen hun toevlucht tot zogenaamde *wealth management products*. Deze financieren met behulp van korte termijn leningen van de spaarders langetermijnprojecten. De deposito's die de traditionele banken ophalen, worden in de eerste plaats aan de overheidsbedrijven uitgeleend tegen een voordelige interestvoet. De private spelers, vaak kleine en middelgrote ondernemingen, verkrijgen slechts toegang tot de gespaarde middelen wanneer ze de traditionele banken omzeilen. Ze worden dan nog steeds benadeeld omdat ze moeten concurreren met staatsbedrijven die toegang krijgen tot meer en goedkoper krediet via de traditionele banken. De plaatselijke overheden hebben ook bijgedragen tot de groei van de schaduwbanken. Ze hebben hun niet-rendabele infrastructuur- en ontwikkelingsprojecten gefinancierd met behulp van labiele financieringsconstructies. De overheid tracht de wildgroei van dergelijke constructies te beperken. Ze gaat daarbij voorzichtig en geleidelijk te werk om de kans op sociale onrusten te beperken. Het laatste hoofdstuk, over Singapore, contrasteert scherp met de beschrijvingen van de Chinese markt. In Singapore vloeien investeringsmiddelen voornamelijk door fondsen tot aan de ondernemingen. De investeerders maken daar amper gebruik van de ingewikkelde constructies. De risico's die ontstaan doordat investeerders hun middelen binnen de week uit de fondsen kunnen terugtrekken, kunnen volgens de auteur redelijk eenvoudig ingeperkt worden.

Jitte AKKERMANS

GOEDERENRECHT

A. WUDARSKI, *Das Grundbuch im Europa des 21. Jahrhunderts* (Berlijn: Duncker & Humblot 2016), 783 p., €149,90

Het boek *Das Grundbuch im Europa des 21. Jahrhunderts* is tot stand gekomen in het kader van het internationale onderzoeksproject "Functions of Land Registers in European Comparative Perspective", uitgevoerd door de Chair of Polish and European Private Law and Comparative Law van de European University Viadrana in Frankfurt-am-Oder, in samenwerking met de Research Group for European and Comparative Law van de Jan Dlugosz Universiteit in Czestochowa en de Chair of Civil Law, Civil Procedure and Comparative Private Law van de Universiteit van Zielona Góra.

Het boek bestaat uit 27 bijdragen van 28 auteurs, gegroepeerd in 5 delen. *Grosso modo* vallen deze bijdragen uiteen in twee groepen: bijdragen betreffende algemene aspecten van de onroerende publiciteit, enerzijds, en bijdragen betreffende een of meer concrete onroerende publiciteitsstelsels, anderzijds. Deze bespreking volgt deze tweedeling. Een exhaustieve bespreking van elke bijdrage gaat het bestek van deze recensie te buiten. Om deze reden wordt hier volstaan met een uitgebreide bespreking van de eerste algemene bijdrage van de hand van Wudarski zelf, waarna de verschillende andere bijdragen in het prachtige verzamelwerk kort worden vermeld, met inachtnaam van de hierboven vermelde tweedeling.

Het eerste, algemene deel vat aan met een bijdrage van Arkadiusz Wudarski betref-

fende het Duitse en Poolse *Grundbuch* in Europees perspectief. In vele opzichten is deze bijdrage de algemene inleiding tot het hele verzamelwerk. Wudarski vertrekt vanuit de terechte vaststelling dat goederenregisters alomtegenwoordig zijn in het recht ter bevordering van de transparantie en rechtszekerheid: registers van testamenten, registers van rechtspersonen, registers van ondernemingen-handelaars, onroerende registers, scheepsregisters, vliegtuigregisters, pandregisters, insolventieregisters, etc. “*Das Registerrecht lässt sich daher nicht einem traditionellen Rechtsgebiet zuordnen und hat einen rechtsgebietübergreifenden und immer häufiger auch grenzüberschreitenden Charakter.*” Deze registers spelen een essentiële rol in het economische rechtsverkeer, wat de auteur terecht afleidt uit de enorme toename aan registers in de rechtstelsels van de voormalige Sovjet-Unie sinds de val van het IJzeren Gordijn. Wegens het specifieke belang van onroerende goederen zijn onroerende registers in dat opzicht extra belangrijk en voormeld onderzoeksproject richt zich dan ook op deze registers. Na een analyse van de betekenis van de termen *Register* en *Grundbuch* wordt, nog steeds in de eerste bijdrage, de inhoud van *Grundbücher* besproken, met een focus op Duits en Pools recht. Het betreft hier een register van de rechten van personen op onroerende goederen. In meer technische taal heeft men het in dit opzicht klassiek over het concept *Object (Spatial Unit) – Right (RRR) – Subject (Party)*. Deze voorstelling stemt overigens overeen met het klassieke model van het continentale goederenrecht als een driehoek, zoals Sjef van Erp dit ontwikkeld heeft in zijn interessante bijdrage “*From “Classical” to modern European Property Law*” (National and Kapodistrian University of Athens (ed.), *Essays in Honour of Konstantinos D. Kerameus* (Brussel: Bruylant 2010), (1517) 1522-1527). Vervolgens bekijkt Wudarski aan wie een onroerend register wordt toevertrouwd: aan een gerecht, zoals in Duitsland en Polen, aan de administratie, zoals in België, of zelfs aan private partijen. Daarna wordt de term *Öffentlichkeit* geanalyseerd, waarbij het bij het Duitse en Poolse *Grundbuch* om twee vormen van openbaarheid gaat: hun al dan niet vrije toegankelijkheid, enerzijds, en hun creatie van *öffentliche Glaube (fides publica)*, anderzijds. Vanuit materieelrechtelijk perspectief is met name die laatste betekenis interessant, aangezien deze de verregaande derdenbescherming betreft die uitgaat van het Duitse *Grundbuch* op grond van §§ 891-892 BGB. In dit opzicht bestempelt men het Duitse *Grundbuch* klassiek als een positief register: derden te goeder trouw mogen er in principe op vertrouwen dat de informatie in het *Grundbuch* correct is, in die zin dat de geldigheid van de gepubliceerde overeenkomsten ten aanzien van die derden principieel gegarandeerd wordt. Dit staat in sterk contrast met de Belgische negatieve onroerende publiciteit, waar derden dergelijke verwachtingen niet mogen koesteren. Een zeer interessant laatste hoofdstuk in deze bijdrage behandelt ten slotte de verschillende functies – in de zin van daadwerkelijke werking – van het *Grundbuch*. In dat opzicht worden onderscheiden: *Ordnungs-*, *Informations-*, *Gestaltungs-* en *Schutzfunktion*. Niet alleen zorgt het *Grundbuch* voor een zekere ordening van de onroerende rechtsverhoudingen en verschafft het informatie daaromtrent, maar ook speelt het een doorslaggevende rol bij de totstandkoming van zakelijke rechten – publiciteit in het Duitse en Poolse *Grundbuch* werkt constitutief, ook al is dit in beperktere mate het geval in Polen – en zorgt het voor derdenbescherming, waarbij het een evenwicht vindt tussen de *Erhaltunginteresse* van de oorspronkelijke titularis en de *Erwerbsinteresse* van de derde-verkrijger. Deze uitstekende bijdrage zou ook de plaats geweest zijn voor wat meer algemene beschouwingen over onroerende publiciteit als beleidsinstrument en het is jammer dat deze niet aanwezig zijn. Ik denk in dat opzicht met

name aan de rol die de onroerende publiciteit speelt in het vormgeven van een goede *land governance*, die terecht zo belangrijk geacht wordt voor vooruitgang en ontwikkeling (zie bv. K. Deininger, H. Selod en A. Burns, *The Land Governance Assessment Framework* (Washington D.C.: The World Bank 2012), 11-15, 34). In alle geval vormt deze eerste bijdrage wel de perfecte kapstok om alle concrete onroerendepubliciteitssystemen die verder in het boek besproken worden aan op te hangen.

Verdere algemene bijdragen in het boek betreffen IPR-aspecten van de onroerende publiciteit (Mankowski), de manieren waarop onroerende publiciteit kan leiden tot een ‘verzakelijking’ van persoonlijke rechten, bijvoorbeeld het huurrecht (Baránski en Wudarski), de geschiedenis van onroerende publiciteit, met nadruk op Duitsland en Oostenrijk (Ogris, Wudarski en Baránski) en, ten slotte, de verhouding tussen de verschillende functies van de onroerende publiciteit en de basisprincipes van het goederenrecht aan de hand van het Franse recht (Dubarry).

Doorheen alle vijf de delen van het boek worden vervolgens een of meerdere kenmerken van verschillende nationale onroerendepubliciteitssystemen behandeld. In dat opzicht worden achtereenvolgens besproken: de verhouding tussen het Duitse registerrecht en zakenrecht, met bijzondere aandacht voor de taak van de notaris (Hügel), het verwijderden van fouten in de titel in het Engelse *Land Register* (Cooper), de verwerving van onroerende goederen in Oostenrijk (Bydlinski), het onroerende *Anwartschaftsrecht* vanuit de idee van de *Eintragungsverpflichtung* in het Duitse en Poolse recht (Buslowicz en Buslowicz), de wijze waarop het Duitse *Grundbuch*model eigenlijk ook voor het Engelse *Land Register* de basis vormt en de grenzen daaraan (Jordan), de rechtscreërende functie van het Kroatische *Grundbuch* (Josipovic), de publiciteit van de voorovereenkomst in het Italiaanse onroerende register (Salè), de *öffentliche Glaube* (*fides publica*) in het Oostenrijkse *Grundbuch* (Cierpial-Magnor en Wudarski), onroerende vertrouwensbescherming in het nieuw-gecodificeerde Tsjechische recht (Dobrovolná en Baránski), de beschermende functie van het Spaanse onroerende register (Gómez Gálligo), vertrouwen en risico in het Engelse *Land Register* (Lees), de bescherming geboden door het Schotse *Land Register* (Reid), de negatieve werking van het Belgische hypotheekregister (Sagaert), de evolutie van het Roemeense onroerendepubliciteitsrecht (Chelaru), het Oostenrijkse *Grundbuch* (Kohl), de rol die de onroerende publiciteit speelt in de decommunisering van Bosnië-Herzegovina (Povlakic), de Cypriotische onroerende publiciteit (Syodinou), de effectiviteit van het Poolse systeem (Wudarski), de creatie en de werking van het nieuwe Griekse onroerende register (Papadimopoulos), uitdagingen voor het Spaanse onroerende register (Martínez Velencoso), de elektronisering en digitalisering van het Duitse *Grundbuch* (Wilsch) en, ten slotte, het Zwitserse *Grundbuch* (Wolf en Mangisch).

Het gerecenseerde boek biedt aldus een mooie rechtsvergelijkende doorsnede van de verschillende kwesties waarmee de onroerende publiciteit in Europa – er worden maar liefst 15 jurisdicties besproken – zich in de 21ste eeuw geconfronteerd ziet. De maatschappij verandert en de onroerende publiciteit verandert, net zoals elk rechtsdomein, mee. In dat opzicht is dit boek ook het mooiste bewijs dat het domein van de onroerende publiciteit ook in deze tijd zeker nog het bestuderen waard is.

Benjamin VERHEYE

GOEDERENRECHT

J. BAEL, M. BLONDIA en N. BERNARD (eds.), *Nieuwe vormen van vastgoed - Opening doors* (Brussel: Larcier 2017), 608 p., €125

Huisvesting voor iedereen is opnieuw een van dé uitdagingen voor de toekomst. Met de schaarste op de woningmarkt en de daaruit voortvloeiende stijgende woning- en huurprijzen – een evolutie die zich wellicht alleen zal doorzetten, denk bijvoorbeeld maar aan de nakende betonstop – wordt het voor steeds meer mensen moeilijk om betaalbare huisvesting te vinden, zelfs voor zij die daar de afgelopen decennia minder tot geen problemen mee hadden. Het cliché van de Vlaming met de baksteen in de maag wordt steeds meer een utopie. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat men op zoek gaat naar betaalbare alternatieven voor het klassieke model van het gezin dat een alleenstaande woning met tuin in eigendom heeft. Concepten met ronkende namen als kangoeroewoning, *cohousing*, *community land trust* (CLT), zorgwonen, etc. zien daarbij het licht of worden nieuw leven ingeblazen.

Precies aan deze evolutie was het nationaal congres voor het notariaat in 2017, gehouden te Gent, gewijd. Het is immers niet steeds eenvoudig om voormelde concepten ook juridisch vorm te geven. Zoals algemeen bekend kent ons goederenrecht namelijk een *numerus clausus* van zakelijke rechten, waardoor men niet zomaar nieuwe zakelijke rechten kan creëren. Enige juridische creativiteit, niet in het minst van de kant van de notaris, is dan ook vereist om voormelde concepten juridisch werkbaar te maken. Het nationaal congres 2017 had dan ook als doel enkele suggesties te doen om deze creativiteit in goede, rechtszekere banen te leiden. Voor het verslagboek van dit congres koos men voor de toepasselijke naam “Opening doors”: ook in de toekomst de deur openen of open houden voor betaalbare huisvesting voor iedereen.

Thierry Van Sinay leidt het verslagboek in met een voorwoord waarin hij het congres van 2017 kadert. Dit kader wordt tevens geschetst in de bijdrage “Van grot tot serviceflat. Evolutie in het wonen en de huisvestingsorganisatie” van Aloïs Van den Bossche, waarin hij vertrekt vanuit een historisch en sociologisch perspectief op huisvesting om enkele suggesties te doen betreffende de huisvesting van de toekomst. Deze auteur pleit met name voor een riantere sociale huisvesting. Een stedenbouwkundig kader voor voormelde evolutie wordt geboden in de bijdrage “Nieuwe vormen van collectiviteit als een ruimtelijk vraagstuk. Een reflectie vanuit de stedenbouwkundige praktijk”, geschreven door Matthias Blondia, Fabienne Boudon en Wannes Thyssen. Een laatste zeer algemene reflectie, ten slotte, schrijft Herman Konings met zijn bijdrage getiteld “Paradoctrine”.

De meeste bijdragen in het verslagboek betreffen rechtstreeks de essentiële vraag die tijdens het congres gesteld werd: welke alternatieve woonvormen zijn er en hoe kan men deze vormgeven naar Belgisch recht. Een eerste dergelijke bijdrage, “Wij gaan samenhuizen. Wat doen de notarissen?”, is van de hand van Jo Coune en Luk Jonckheere en betreft *cohousing*, waarbij de mogelijke rechtsvormen voor deze woonvorm besproken worden. Een volgende dergelijke bijdrage, “Een zoektocht naar betaalbare huisvesting: huidige en toekomstige woonvormen naar Belgisch recht”, is van de hand van Sofie Bouly en Jo De Haese. Deze auteurs bespreken meer bepaald de *community land trust*, *cohousing*, *timesharing* en kangoeroewonen, waarna zij het concept volume-eigendom als een mogelijke autonome oplossing bespreken. In een latere bijdrage in het verslagboek, “Een plaats voor volume-eigendom naar Belgisch

recht”, bespreekt Sofie Bouly deze laatste figuur meer uitgebreid. De volume-eigendom als juridische vorm voor kangoeroewonen komt ook aan bod in de bijdrage van Pierre-Paul Renson in het verslagboek, “L’habitat kangourou: un nouveau terrain de jeu pour la propriété des volumes”. Vincent Sagaert bespreekt in zijn bijdrage “Community land trust: achterhaalde hippies of moderne vastgoedontwikkelaars?” de *community land trust* (CLT) en hoe deze juridisch vorm te geven naar Belgisch recht. Op gelijkaardige wijze bespreekt Pierre-Yves Erneux het groepswoon in zijn bijdrage “L’habitat groupé et le droit”. Nicolas Bernard, ten slotte, bespreekt de met elkaar verbonden fenomenen *cohousing* en studentenverhuur, zoals deze vorm krijgen in de Brusselse en Waalse ontwerpen voor regionalisering van het huurregime, in zijn bijdrage “La colocation et le bail étudiant dans les projets de texte wallon et bruxellois portant régionalisation du bail”.

Een tweede reeks bijdragen betreft praktische aspecten van het vigerend vastgoedrecht en heeft aldus eigenlijk een ruimer toepassingsgebied dan de toekomstige woonvormen. Zo bespreken maar liefst drie bijdragen de verkoop van een appartement naar Belgisch recht, of beter: naar Vlaams, Waals en Brussels recht. Iris De Brakeleer neemt de koop-verkoop van een Vlaams appartement voor haar rekening, Sophie Maquet en Stijn Joye deze van een Brussels appartement en Xavier Ulrici en Juste Sindiheburu deze van een Waals appartement. Vervolgens bespreken Jan Bael en Reinhard Steennot in hun bijdrage “De wetgeving inzake marktpraktijken en bescherming van de consument en de verkoop van onroerende goederen” de consumentenbeschermingsregels die van toepassing kunnen zijn bij de verkoop van onroerende goederen, zoals deze gelden naar vigerend Belgisch recht, meer bepaald boek VI van het Wetboek van Economisch Recht. Annelies Wylleman formuleert in haar bijdrage “Anticiperen op problemen in meervoudige zakenrechtelijke verhoudingen. Een taak voor de notaris en de wetgever?” enkele bedenkingen bij hoe ons goederenrecht momenteel omgaat met bepaalde maatschappelijke tendensen. Zij analyseert in dat opzicht de vruchtgebruik-bloze eigenaar-verhoudingen met de toename van de hersamengestelde gezinnen in gedachten, de appartementsmede-eigendom met de schaarste van bouwgrond en de opkomst van de deeleconomie in gedachten en, ten derde, de erfpacht als een mogelijkheid om eigendom van grond en opstallen van elkaar te scheiden.

Ten slotte komt ook de fiscale kant van het verhaal aan bod. Michel Maus bespreekt in zijn bijdrage, “De fiscus als roommate. Alternatieve woonvormen fiscaal bekeken”, namelijk de fiscale aspecten van enkele nieuwe woonvormen, met name collectief wonen en zorgwonen.

Benjamin VERHEYE

GOEDERENRECHT

N. BERNARD, *Précis de droit des biens* (Limal: Anthemis 2017), 544 p., €87,74

Het gerecenseerde boek is de commerciële versie van het handboek voor het vak Goederenrecht in de tweede bachelor Rechten aan de Université Saint-Louis – Brussel, gedoceerd door prof. dr. Nicolas Bernard. Bernard volgt in dit handboek de klassieke indeling van algemene delen betreffende het goederenrecht: hij vat aan met een deel betreffende de goederen en de onderscheiden daarin, gevolgd door een uiteenzetting betreffende het bezit, waarna hij uitgebreid het eigendomsrecht analyseert. Daarna volgen delen over mede-eigendom, vruchtgebruik, het recht van gebruik en bewoning, opstal en erfpacht en, ten slotte, erfdiensbaarheden.

In het eerste deel over de goederen komen uitgebreid de verschillende onderscheiden aan bod: niet alleen de onderscheiden tussen lichamelijke en onlichamelijke goederen en tussen roerende en onroerende goederen worden besproken, maar ook de onderscheiden tussen gebruiks- en verbruiksgoederen, vervangbare en niet-vervangbare goederen, hoofdzaken en accessoria, algemeenheden en eenheidsgoederen en, ten slotte, openbare en private domeingoes. Ook wordt in dit eerste deel een zeer korte inleiding geboden op de vermogensleer en de noties “zakelijk recht” en “persoonlijk recht”, al is het in een handboek goederenrecht misschien toch aangewezen om aan deze laatste kwesties iets meer aandacht te besteden, zeker vanuit academisch oogpunt.

In het tweede deel wordt het bezit besproken, door de auteur zelf “*le reflet et l’anti-chambre de la propriété*” genoemd, ook al komt dit ook op diverse andere plaatsen in het handboek aan bod, bijvoorbeeld bij de analyse van eigendomsverkrijging van roerende goederen. In de algemene inleiding op bezit bespreekt de auteur de klassieke elementen: de toepassingsvoorwaarden, de bezitsgebreken, de bezitsverkrijging en het bezitsverlies, het bewijs van bezit, de gevolgen van bezit en de bezitsvoorwaarden. Een interessant hoofdstuk in dit deel bespreekt de rechtvaardigingsgronden voor het belang dat ons recht aan het bezit toekent. Zo voorkomt de bewijsfunctie van bezit de *probatio diabolica* en beschermt de verkrijgingsfunctie van bezit de rechtszekerheid en de maatschappelijke rust. Zeer terecht merkt Bernard op dat de verkrijgende verjaring op grond van bezit eigenlijk een schending van het eigendomsrecht van de *verus dominus* uitmaakt, waarbij hij echter meteen aangeeft hoe het EHRM deze schending in de zaak *Pye* gerechtvaardigd acht. Op deze manier geeft Bernard de aanzet tot kritische reflectie over het recht en de maatschappelijke belangen en doelstellingen die aan dat recht ten grondslag liggen.

Het derde deel van het handboek is integraal gewijd aan het eigendomsrecht. Vertrekend van de klassieke kenmerken van het eigendomsrecht – absoluut, exclusief en eeuwigdurend – bespreekt Bernard vervolgens de hedendaagse evolutie in ons eigendomsbegrip, waarbij hij met name aan de sociale functie van het eigendomsrecht aandacht besteedt. Hij benadert deze sociale functie ook vanuit het grondrecht op huisvesting, tevens het onderwerp van zijn doctoraatsthesis. Zeer mooi is hoe de auteur vanuit rechtshistorisch en rechtstheoretisch oogpunt aantoont dat deze sociale functie van het eigendomsrecht eigenlijk ook al in het Romeinse recht en het recht van het Ancien Régime aanwezig was, terwijl het de Franse Revolutie was die het eigendomsrecht werkelijk tot absoluut recht verhief. Bernard analyseert in dit derde deel ook de verheffing van het recht op eigendom tot een mensenrecht in art. 1 Eerste Protocol EVRM, waarbij hij een heldere analyse biedt van de belangrijkste

rechtsleer van het EHRM. Deze bespreking dient als vertrekpunt om de verschillende wettelijke en rechterlijke beperkingen op het eigendomsrecht te analyseren, met opnieuw het recht op huisvesting als rode draad.

Na deze eerder theoretische en mensenrechtelijke beschouwingen op het eigendomsrecht volgt de klassieke bespreking van de roerende eigendom enerzijds en de onroerende eigendom anderzijds. Bij de roerende eigendom komen in het bijzonder de wijzen van eigendomsverkrijging aan bod, met een uitgebreide analyse van artt. 2279-2280 BW en een kortere bespreking van de roerende eigendomsoverdracht door overeenkomst, de toe-eigening en het vinden van goederen. Bij de onroerende eigendom gaat de meeste aandacht uit naar de theorie van de burenhinder – overigens met goede verwijzingen naar recente gevallen in de rechtspraak –, de onroerende natrekking en, opnieuw, de wijzen van eigendomsverkrijging. Van die laatste bespreekt Bernard uitgebreid de onroerende verkrijgende verjaring en de eigendomsoverdracht door overeenkomst. Die laatste kwestie vormt meteen ook het aanknopingspunt om, zoals klassiek het geval is, de Belgische onroerende publiciteit te bespreken. Deze analyses bieden een helder overzicht van het Belgische positieve recht ter zake, al is ook hier nog ruimte voor meer kritische reflectie, bijvoorbeeld in het hoofdstuk betreffende de onroerende publiciteit.

In de volgende delen van het handboek komen ten slotte de beperkte zakelijke rechten aan bod. Lovenswaardig in dit opzicht is vooral de aandacht die Bernard toekent aan de werking van erfpacht en opstal in de praktijk. Deze aandacht is zeer terecht, omdat – zoals de auteur ook zelf aangeeft – deze zakelijke rechten steeds meer voorkomen in de praktijk. In dit opzicht bespreekt Bernard in een apart hoofdstuk uitvoerig, alle pro's en contra's in acht nemend, enkele concrete projecten: de toekenning van een recht van opstal op appartementen door de gemeente Etterbeek en de oprichting van de stad Louvain-la-Neuve op basis van een erfpachtrecht. Deze analyses bieden een mooie doorkijk op de werking van het goederenrecht in de praktijk, iets dat door studenten steeds bijzonder gesmaakt wordt, voor de academicus verrijkend is en voor de practicus directe relevantie heeft. Bijzonder interessant is hoe Bernard ook in dit deel opnieuw aandacht besteedt aan de sociale functie van het goederenrecht. Ten slotte komen ook de mogelijkheden tot fiscale optimalisatie die de rechten van erfpacht en opstal bieden, aan bod.

Dit handboek is vlot leesbaar en biedt een mooi overzicht van het positieve Belgische goederenrecht. Voor de goederenrechtelijke academicus blijven bepaalde kwesties, bijvoorbeeld betreffende de aard van het zakelijke recht, misschien wat onderbelicht, maar dat komt wel de gebruiksvriendelijkheid van het boek voor de student en de practicus ten goede. Bovendien biedt het handboek voor andere kwesties dan wel weer voldoende theoretische reflectie, bijvoorbeeld in het mooie en interessante deel betreffende de sociale functie van het eigendomsrecht. Daarnaast is het boek ook voorzien van een mooi voetnotenapparaat en de nodige verwijzingen naar recente en relevante rechtsleer, wat zowel voor de academicus als voor de practicus een sterke troef is. Kortom, het Belgische goederenrecht is met dit handboek een mooie algemene bespreking rijker.

Benjamin VERHEYE

NOTARIEEL RECHT

L. WEYTS, *Algemeen deel - De Notariswet in Reeks Notarieel Recht* (Mechelen: Wolters Kluwer 2018), 460 p., €201,51

Dit boek bevat de kernprincipes van het notariële recht aan de hand van de Notariswet, de Deontologische Code en het Algemeen Reglementair Kader met betrekking tot de notariële praktijk. Een en ander is ingebed in een ruime context met rechtsleer en rechtspraak. Het gaat om het eerste boek in de *Reeks Notarieel Recht*, eigenlijk het *Algemeen Deel*. De *Reeks Notarieel Recht* kent reeds andere boeken, zoals *Vennootschapsrecht* (F. Bouckaert), *Fiscaal recht* (L. Weyts), (een eerste deel van) *Contractenrecht* (L. Weyts) en *Notariële Boekhouding* (J. Christiaens, F. Heps, M. Maus, A. Michielsens, A. Van den Bossche en K. Van Gorp). De ambitieuze reeks kent zodoende alsmaar uitbreiding, zij het misschien iets te langzaam.

In het voorliggende boek beschrijft de auteur het notariële beroep in al zijn facetten. Hij analyseert de redactie van de notariële akte in detail. Hij bekijkt de notarisfiguur, de beroepsorganisatie, het notariskantoor, de deontologie en de notariële aansprakelijkheid. Telkens wordt een smak stoffering geboden, met tal van voorbeelden en een rijk voetnotenapparaat. De evolutie van het notariaat maakt de rode draad uit: van waar komt het en waar gaat het naartoe? Waarom, in deze groeiende digitale wereld, bestaat de notaris nog in zo'n 87 landen zoals wij die thans kennen? Hoe evolueert het beroep in deze snel wijzigende maatschappij?

Het eerste hoofdstuk biedt een brede blik op het notariële beroep. Meer en meer wordt de notaris, mede vanuit Europese hoek, gedwongen tot zogeheten 'actieve authenticering'. Hij moet niet alleen voor een substantiële inhoud van zijn akten zorgen, maar tevens van grote vormbeheersing blijk geven. Hij is daarbij (meer dan ooit) de professionele raadgever van partijen geworden en tegelijk vertrouwenspersoon en bemiddelaar, met andere woorden 'the third trusted party'. Hij is nog steeds een *quasi* openbaar ambtenaar, weliswaar met een sterk monopolie en beschermd door een *numerus clausus*. Hij is in de regel verplicht zijn ambt te verlenen wanneer het hem wordt gevraagd. Op die manier vervult hij een gesmaakte sociale rol en treedt hij op voor elkeen in meer en minder renderende dossiers. In vergelijking met andere landen zijn de bevoegdheden van de notaris in België zeer ruim, maar wel aan een territorium gebonden. Er geldt een logisch verbod om voor familie op te treden. De notaris moet noodzakelijkerwijze onpartijdig zijn. Hij is verplicht evenwichtige contracten te maken zonder iemand te bevoordelen of te benadelen.

Het tweede (lange) hoofdstuk is gewijd aan de redactie van de notariële akte. De daarbij betrokken personen zijn inzonderheid (1) de notaris, (2) de partijen en (3) de getuigen. De inhoud kent een aantal verplichte vermeldingen en een min of meer vaste structuur. Er gelden vormregels/formaliteiten en van daaruit een hogere bewijswaarde en uitvoerbare kracht van de notariële akte in binnen- en buitenland. Van belang zijn ook de bijlage, de zogeheten 'neerlegging onder minuut' en de verwijzing.

Het derde hoofdstuk beschrijft de figuur van de notaris. Hoe wordt men kandidaat-notaris, notaris-titularis, geassocieerd notaris of plaatsvervanger? De notaris-vennootschap krijgt bijzondere aandacht, nu de notaris als *Einzelgänger* wellicht tot verdwijnen is gedoemd, tenzij zou worden afgestapt van de *full service*-gedachte. Verder aan bod komen de ambtsbeëindiging, de onverenigbaarheden met andere

beroepen en de verboden activiteiten.

Het vierde hoofdstuk bestudeert de notariële beroepsorganisatie, zowel haar wettelijke structuur met de Genootschappen van Notarissen en de Nationale Kamer, als haar privé-organisatie met de Koninklijke Federatie van het Belgisch Notariaat.

Het vijfde (korte) hoofdstuk behelst de interne keuken van het notariskantoor, met de notaris in de rol van manager.

Het zesde (eveneens relatief korte) hoofdstuk raakt de deontologische regels aan en kijkt naar het tuchtrecht.

Het zevende en laatste hoofdstuk beslaat de notariële aansprakelijkheid, met oog voor de strafrechtelijke, de burgerrechtelijke en de tuchtrechtelijke kant.

In de tweede herwerkte uitgave in het najaar van 2015 verwerkte de auteur in het raam van voormelde zeven hoofdstukken reeds de Wet van 17 maart 2013 aangaande de meerderjarige beschermde personen, het Wetboek Economisch Recht (WER), het Centraal Huwelijksovereenkomstenregister (CRH) en de *e-registration*. In deze derde uitgave, nagenoeg drie jaar later, heeft de auteur bijkomend oog voor de nieuwigheden ingevolge de zogeheten Potpourriwet V van 6 juli 2017 (°3 augustus 2017), met de essentiële veranderingen voor het notariële recht. Hij heeft hier en daar ook het nieuwe erfrecht (inz. gelet op de zogeheten Erfwet van 31 juli 2017, °1 september 2018) en het nieuwe pandrecht (gelet op de zogeheten Nieuwe Pandwet van 11 juli 2013) verwerkt, zo ook extra aandacht geschonken aan de digitale notariële wereld en de opportuniteit van blockchain.

Verder heeft de auteur enkele zogeheten ‘rechtsvragen van de week’ van de Koninklijke Federatie van het Belgisch Notariaat (KFBN) in de verf gezet, evenals bijzondere punten aangaande de aansprakelijkheid van de notaris.

Over de notariële erelonen en aanverwante kosten heeft de auteur doelbewust niets geschreven, nu deze stof eerder thuishoort bij de notariële boekhouding.

Luc Weyts steunt op een ervaring van vijfenveertig jaar in het notariaat. Hij doceerde als hoogleraar aan de KU Leuven en heeft bovendien internationale bagage, mede gelet op zijn lidmaatschap van de Raad van Beheer van de Internationale Unie van het Notariaat (UINL). Het boek is doorspekt met die ervaring. De auteur schrijft (eens te meer) zeer vlot en toegankelijk. Elkeen die in het notariaat *sensu lato* een rol vervult of wil vervullen, kan niet om deze lectuur heen.

Sven MOSSELMANS

RECHTSFILOSOFIE

P. WESTERMAN, *Outsourcing the Law - A Philosophical Perspective on Regulation* (Cheltenham: Elgar 2018), 208 p., £70

Afstoten wat niet tot de eigen kerntaken behoort of te specialistisch is, dat is de strategie die bedrijven massaal sinds de jaren 1990 hanteren om aan flexibiliteit en veerkracht te winnen. Het credo van de noodzakelijke kostenefficiëntie dwingt ondernemingen blijkbaar om aan outsourcing te doen. “Ouwe koek”, hoor ik u denken, wie kijkt daar nog van op? Juist, niemand. En toch – of precies daarom – is de titel van het nieuwe boek van Pauline Westerman zo geniaal gekozen. “Het recht outsourcen”, voor juristen zijn dat woorden die wringen, knarsen en ongemakkelijk naast elkaar gedrukt staan. De wetgever kan het maken van rechtsregels toch niet afstoten zoals een fabrikant de reiniging van zijn vloeren uitbesteedt aan een externe schoonmaakploeg?

Dit is nochtans het onbehaaglijke gevoel waar “*Outsourcing the Law*” de lezer mee opzadelt: de wetgever – lees: de overheid – bekommert zich niet langer om het uitvaardigen van rechtsregels, maar beperkt zich meer en meer – zeker in publiekrechtelijke domeinen – tot de loutere formulering van beleidsdoelstellingen. Niet alleen zijn deze doelstellingen bijzonder vaag geformuleerd (“een gezond klimaat”, “een veilige werkomgeving” of een “verantwoorde zorg”), bovendien laat de wetgever het bewust aan externe partijen over om deze doelstellingen dichterbij te brengen. Externe partijen zijn dan bij voorkeur instellingen en organisaties uit het werkveld (bv. ziekenhuizen in de gezondheidszorg) die als ervaringsdeskundigen aangemaand worden om zelfgekozen reguleringstechnieken te ontwikkelen in functie van de vooropgezette doelstellingen. En omdat deze doelstellingen nooit écht bereikt kunnen worden – *best practices* tillen de norm telkens opnieuw hogerop – zitten deze instellingen en organisaties gevangen in een eindeloze cyclus van voortdurende rapportages en evaluaties die “objectief” en “transparant” de prestaties en de vooruitgang binnen de doelgroep in kaart moeten brengen.

Deze vorm van outsourcing, vertelt rechtsfilosofe Pauline Westerman, speelt zich niet zomaar af tussen de wetgever en de aangesproken instelling of organisatie. Dit outsourcingproces blijkt zich ook binnenin de instellingen en organisaties verder te reproduceren, tot we kettingen van (min of meer gedecentraliseerde) niveaus en actoren krijgen die de door de wetgever vooropgestelde doelstellingen van het ene niveau naar het andere verder concretiseren en verfijnen. De vage doelstellingen vragen immers om nader uitgesplitst te worden in telkens nieuwe subdoelstellingen, waarvan de concrete implementatie doorgeschoven kan worden naar een volgend echelon en een andere werkgroep, die op haar beurt de doelstellingen verfijnt en weer andere actoren beopdracht met de ontwikkeling van een eigen beleid en een eigen instrumentarium om de sub-subdoelstelling dichterbij te brengen. Vooral zij die aan het eind van dergelijke ketens opereren (bv. verpleegsters en verplegers in een ziekenhuis), wacht de moeilijke opdracht om hun kerntaken (zieken verzorgen) te combineren met het telkens opnieuw uitwerken van plannen, regels, indicatoren en rapporten in het licht van de diverse doelstellingen waarvan het ziekenhuis het voorwerp is.

“Geoutsourcet recht” lijkt op het eerste gezicht misschien een gunstige evolutie in te luiden: het sociale middenveld en de diverse stakeholders krijgen – “eindelijk!” – actief inspraak in de ontwikkeling van nieuwe regelgeving. Geoutsourcet recht zou

dan het juridische verlengstuk kunnen vormen van de zogenaamde *participatieve* democratie, het betere alternatief voor een louter representatief staatsbestel. Niet zo voor Westerman. En met reden. In heerlijke bladzijden vol concrete voorbeelden voorvoelt de lezer Westermans harde verdict: geoutsourcet recht geeft de participanten nauwelijks ruimte om tewerk te gaan volgens eigen behoeften en inzichten, maar dwingt hen om deze behoeften en inzichten om te buigen tot een verifieerbare rechtvaardiging dat hun prestaties inderdaad in de juiste richting evolueren. Als geoutsourcet recht al om “echte” zelfregulering zou gaan, dan schiet er van de behoeften en de bezorgdheden van de participanten – zeker als zij zich aan het eind van de outsource-keten bevinden – weinig of niets over. Het voldoen van de controlebehoeften van de vele experten, comités, raden, stuurgroepen, commissies, auditors, *benchmarkers*, toezichthouders – of hoe ze ook worden genoemd – binnen een vooraf bepaald kader en met een vooraf gedefinieerde doelstelling, wat heeft dit nog met zelfbeschikking te maken? Of hoe je een mast herleidt tot schoenpin.

Pauline Westerman gaat evenwel nog een stap verder en toont aan de hand van een uitgebreid bronnenapparaat en een nauwgezette ontleding van rechtsfilosofische concepten aan dat geoutsourcet recht de democratisering van het beslissingsproces niet uitbreidt, maar integendeel zelfs kortwiekt. Alle echelons die binnen de outsource-keten doelstellingen en subdoelstellingen formuleren, ontlenen hun autoriteit precies aan het feit dat ze door andere echelons als participant in de keten worden aangeduid en erkend, veel meer dan aan de goedkeuring die ze ontvangen van hun eigen leden. Elke schakel streeft derhalve naar de bestending van de samenwerking met de hogere echelons en daarom zal elke schakel alles in het werk stellen om zich tegenover hen zo loyaal en getrouw mogelijk op te stellen, zelfs wanneer dit mogelijk indruist tegen de legitieme belangen van de eigen leden; leden die ten andere geen enkele inspraak hebben in de samenstelling of de rangorde van dit soort gremia. Dit is des te problematischer nu het nochtans de leden zijn – en niet de echelons hogerop – die door de genomen maatregelen rechtstreeks worden geraakt. Zo hebben de leden van de vakorganisaties geen inspraak in de keuze van de sociale partners die op Europees niveau mee aan tafel mogen schuiven; dit is een beslissing van de Europese Commissie. Niettemin zijn het de miljoenen Europese werknemers – en niet de leden van de Europese Commissie – die geraakt worden door de inhoud van de aldus gesloten sociale akkoorden (en dat verklaart wellicht ook waarom de Commissie deze akkoorden steevast valideert).

Op hun beurt hebben de hogere echelons er alle belang bij om de afhankelijkheid van de door hen aangesproken organisaties en instellingen verder te cultiveren: op elk moment kunnen immers grote en kleine sancties worden opgelegd of kan een recalitrante deelnemer ingeruild worden voor een andere, meer loyale, stabiele en getrouwe partner. Voor de uitgerangeerde instelling is het dan *over and out*. Zij verdwijnt niet alleen uit het reguleringsproces, maar zal hierdoor vaak ook de financiering van haar kernactiviteiten zien slinken, ten koste van zichzelf en – vooral – van haar leden. Dit alles verklaart ook waarom er in de outsource-keten spontaan telkens nieuwe niveaus worden gecreëerd: van zodra een echelon er in slaagt om onder zich een nieuw orgaan te beoordrachten met de verdere verfijning van haar doelstellingen, neemt haar gezag toe en werpt zij zich op als een noodzakelijkere schakel in het reguleringsapparaat. Met een open deelname aan het besluitvormingsproces door een zo breed mogelijke groep van onafhankelijke, kritische stakeholders heeft geoutsourcet recht dan ook weinig van doen.

In haar overtreffende trap maakt geoutsourcet recht de democratie zelf tot beleidsdoelstelling. Ganse netwerken van instellingen en organisaties worden hierbij door de wetgever aan het werk gezet om een eigen plan en eigen instrumenten te ontwikkelen die de burgerzin moeten aanwakkeren en een democratische houding moeten aanleren. Tegenover de klassieke opvatting dat burgers in een democratie evenwaardig en vanuit hun eigenheid met elkaar in relatie treden, ontstaat in het geoutsourcete recht een bij uitstek instrumentele invulling van de democratie. Indicatoren moeten de overheid informeren over burgers die onvoldoende democratisch geschoold blijken te zijn. Zij die niet aan de democratie deelnemen op de wijze die de wetgever geschikt acht, worden het voorwerp van een nieuwe beleidsdoelstelling waarvoor lange reeksen van instellingen en organisaties plannen en regulerings-technieken mogen ontwikkelen die een “oplossing” voor dit “probleem” dichterbij kunnen brengen.

Voor de rechtspraktijz is het zesde hoofdstuk van het boek ongetwijfeld het meest belangwekkende. Hierin beschrijft Pauline Westerman de toenemende machteloosheid van rechters om de vage beleidsdoelstellingen die zo kenmerkend zijn voor geoutsourcet recht juridisch afdwingbaar te maken. Toen de milieuorganisatie *Urgenda* enkele jaren terug de Nederlandse Staat dagvaardde om de CO₂ uitstoot met minstens 25% te zien reduceren, had de Rechtbank in Den Haag de grootste moeite – ondanks de immense regeldichtheid van het milieurecht – om een juridisch afdwingbare regel te vinden die een overheid hiertoe inderdaad kan verplichten (inmiddels is trouwens ook de beroepsprocedure afgewikkeld). Internationaal-rechtelijke verdragen en Europese regelgeving schrijven uitsluitend bijzonder vage doelstellingen voor (lidstaten moeten “duurzaamheid bevorderen”, moeten “maatregelen nemen om klimaatverandering tegen te gaan” of moeten “preventieve acties nemen die milieuschade tegengaan”). Ook de Nederlandse nationale wetgeving zelf bevat uitsluitend normen die aan de overheid een ruime discretionaire marge overlaten. In de filosofie van geoutsourcet recht is zulks ook volmaakt logisch: deze vage beleidsdoelstellingen vormen slechts het beginpunt van een lange reguleringsketen die andere instellingen en organisaties aan het werk zet om de vage norm dichterbij te brengen. Voor rechters is het dan allerminst vanzelfsprekend om deze reguleringsketen als juridische basis te weerhouden. Naast de vaagheid van de vele doelstellingen, moet de rechter ook voldoende beslagen op het ijs komen om de vakspecifieke kennis van de vele experts te begrijpen én juridisch te vertalen. Daarbovenop komt de vaststelling dat geoutsourcet recht zelden uitdrukkelijk subjectieve rechten toekent aan degenen die de wetgever nochtans met zijn beleidsdoelstellingen in bescherming zegt te nemen.

“Outsourcing the Law” exploreert nog veel méér interessante pistes. Ik heb vooral genoten van Westermans verfijnde analyse van het huidige debat over de vermeende noodzaak om rechtswetenschappelijk onderzoek meer “*evidence based*” te maken. Ook was ik verheugd vast te stellen dat Michel Foucaults onderzoek naar disciplineren en normalisering bruikbaar gereedschap heeft opgeleverd om het geoutsourcete recht scherper te fileren. Soms miste ik bij de – vaak zeer technische – uitwerking van het rechtsfilosofische begrippenapparaat verwijzingen naar de ruimere historische, economische en politieke context waarin dit geoutsourcete recht wortel heeft kunnen schieten en verder kan gedijen, maar een auteur moet begrijpelijkerwijze keuzes maken en deze die Pauline Westerman heeft gemaakt leverden méér dan verrijkende inzichten op. Waar het Westermans duidelijke keuze is om aan de hand van de vele voorbeelden, metaforen en conceptuele vergelijkingen vooral de lezer

zelf te laten oordelen over de wenselijkheid van dit geoutsourcete recht, was ik toch niet ongelukkig om af en toe de auteur zelf ook voorstellen tot verbetering te zien formuleren. De voorzichtigheid en discipline die Pauline Westerman aan de dag legt om vanuit haar conceptueel kader strikt door te redeneren en in haar herhaalde kritieken steevast de vele nuances te blijven beklemtonen, maakt dat de lezer zelf kan bepalen hoezeer hij duwt op de zere plek waar Westerman meesterlijk de vinger op legt. In dat opzicht vormt het recentste boek van David Graeber "*Bullshit Jobs*" misschien wel een interessante, meer polemische, rechttoe-rechtaan aanvulling op de academische bespiegelingen waar Pauline Westerman ons tweehonderd bladzijden lang uitermate mee heeft kunnen boeien.

Philippe THION